

Про одне прізвище козацької доби

Антропонім *Худолій* відомий в історії України від часів Визвольної війни українського народу 1648-54 рр. завдяки *Худолію* – опозиційному запорозькому ватажку, непримиренному ворогу Речі Посполитої, обраному на козацькій раді гетьманом. 1650 р. він очолив повстання запорожців, незадоволених політикою Богдана Хмельницького після підписання Зборівської угоди. Повстання тривало два місяці, після чого його було придушено, а *Худолія* страчено [9, 8].

В українському іменнику антропонім *Худолій* фіксується у складі двокомпонентної антропонімної формули (очевидно, в функції прізвищевої назви або прізвиська) в козацьких реєстрах 1649 р. – *Худолѣ* Івань, Полтавський полк [32, 416]; *Худолѣ* Іван, Київський полк [32, 303]; *Худолѣ* Яцько, Черкаський полк [32, 91] та переписі 1666 р. – *Худолѣ* Івань, Харків [39, 161].

Далі документальні джерела засвідчують його в XVIII ст., пор.: *Худолѣ* Моисей, 1720 р. [24, I, 209]; *Худолѣ*, м. Пирятин, 1723 р. [15, 44-49]. Очевидно, йдеться про ту саму особу – козака (бунчукового товарища) Мойсея *Худолія* [21, 260]. У середині XVIII ст. у документах про стан правобережних володінь Гетьманщини серед козаків Миргородського полку під 1753 р. зареєстровано Федора *Худолея* [28, 69]. Про побутування зазначеного антропоніма наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні, зокрема в Пирятинському повіті Київського намісництва, свідчить назва поселення – хутір козака («войскового товарища») Лубенського полку *Худолѣ* [27, 111]. У II пол. XIX ст. серед жителів с. Уношево Суразького повіту Чернігівської губ. (тепер територія Брянської обл. РФ) фігурує селянин на прізвисько *Худолей* [49].

Досліджувану особову назву відзначено також у фонетично видозміненій формі *Ходолей*, пор.: Івань *Ходолей*, канцелярський служитель, м. Лубни, 1789 р. [26]; Афанасій Павлович *Ходолѣ*, військовий, м. Вінниця, 1911 р. [26]. На сторінках генеалогічної праці В.Л. Модзалевського в XIX ст. згадується Анастасія *Ходолѣва* з Полтавської губ. [24, I, 178].

У пам'ятках сер. XVII – поч. XVIII ст. знаходимо й низку похідних антропонімних утворень, майже всі вони належать козакам Полтавського полку. Пор., зокрема, патроніми на *-енк(о)*: 1649 р.: *Худолиенько* Дмитро, Гадяцька сотня [32, 430]; *Худолѣнко* Илляшь, Веприцька сотня [32, 427]; *Худолиенько* Іван, Медведівська сотня Чигиринський полк [32, 38]; 1718 р.: *Худолѣнко* Остап [14, 110]; *Худолѣнко* Грицко [14, 267] та посесиви на *-ев*: 1649 р., *Худулѣвъ* Єско, Веприцька сотня [32, 428]; 1718 р., Лаврѣнь *Худолѣв* зят [32, 94].

Поширення аналізованої особової назви в минулому на Україні відображають також ойконіми: с. *Худолієвка* в Семенівському р-ні Полтавської обл. і Чигиринському р-ні Черкаської обл. [3]; хутір *Худолій* в

Решетилівському р-ні Полтавської обл. [2]. Сюди ж слід додати й фонетично трансформовану назву поселення *Ханьдєлєєвкa* (< *Худолеєвкa*), задокументовану на Полтавщині під 1718 р. [14, 94]. Можливо, з одним із наведених ойконімів пов'язаний антропонім *Худолѣєвськии*: Ярош *Худолѣєвськии*, козак Лукомської сотні Полтавського полку, 1649 р. [32, 426].

Отже, за історичними джерелами, антропонім *Худолій* на українському терені зафіксовано відносно пізно. Ареал його функціонування – переважно територія Лівобережної України, насамперед Полтавщина.

У наш час (II пол. XX ст. – I пол. XXI ст.) аналізований антропонім засвідчений як прізвище на Вінниччині [26], Дніпропетровщині [12, 246; 33, 449], Донеччині [25, 896], Житомирщині [19], Запоріжжі [10, 338], Київщині [26], Кіровоградщині [11, 126; 13, 292]; Луганщині [8, 2, 298], Одещині [41], Полтавщині [20, 156], Харківщині [30, 2, 1136], Черкащині [41]. Прізвище *Худолій* відзначено також в українців діаспори, зокрема, в Америці та Австралії [44, 426; 45, 68].

Як видно з наведених прикладів, у сучасному українському антропоніміконі прізвище *Худолій* доволі частотне. Локалізація антропоніма на території сучасної України засвідчує ширший ареал його функціонування порівняно з минулими століттями. Проте, окрім російського прізвища *Худолеєв*, нами практично не виявлено суфіксальних похідних (зокрема, патронімів або посесивів) від базової форми *Худолій*.

Аналізований антропонім простежуються й за межами України. Так, ще на самому початку XVII ст. у російських пам'ятках відповідну особову назву зафіксовано в Пермському краї: *Худалей* Михалко, Соль Камська, 1608 р. [34, 6, 186]. Крім цього, у словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона натрапляємо на інформацію про дворянський рід *Худолеєвих*, записаний у родовідній книзі Смоленської губернії, що веде своє походження від відомого в I пол. XVII ст. своїми військовими подвигами Івана *Худолея* [42, LXXIV, 772]. Серед командного складу смоленського дворянського ополчення 1812 р. також зустрічаються носії прізвища *Худолей* [23].

На побутування в минулому однойменної особової назви в Білорусі вказують антропонім *Худолѣєв* Оедорь, Вітебщина, 1654 р. [1, XIV, 203] та ойконім *Худалеи* в колишній Могильовській губ. [48, IX, 550]. У складі старожитніх білоруських шляхецьких родів XVII-XVIII ст. теж простежується прізвище *Худалей* [22].

Прізвище *Худолей* / *Худалей* фігурує й у сучасних російському та білоруському іменниках [41; 4, 434].

Поміж інших слов'янських народів аналогічний антропонім – *Chudolej* – відзначено лише у поляків [46, I, 87].

Якщо припустити, що носій російського антропоніма, зафіксованого на Пермщині, міг бути переселенцем, то поза Україною однойменні та споріднені особові назви засвідчено винятково на суміжних територіях сучасних Білорусі та Росії, а також у Польщі, що в XVII ст. перебували у межах – Речі Посполитої.

На перший побіжний погляд в аналізованій особовій назві можна вбачати композитну структуру, з препозиційним ад'єктивним компонентом

Худ- подібно до укр. *Худотéлий* [30, 2, 1136], *Худокóнь* [25, 896], *Худорожко (< *Худорожковъ*) [38, 811], *Худокорм (< *Худокормов*) [37], *Худояр* [13, 292]. Справді, для української антропонімії характерне збереження досить значної кількості композитів у ролі родових прізвищ [31, 175-176]. Зокрема, такі антропонімії утворення були досить поширені в запорозьких козаків [40, 158-175]. Саме тому український дослідник Ю.К. Редько вважає, що прізвище *Худолій*, виникло шляхом поєднання прикметникової основи *худий* з дієслівною *лити*, однак його мотивація залишилася для дослідника неясною [30, 2, 1136]. Як композитне утворення І.М. Ганжина розглядає й споріднене російське прізвище *Худолеев* [7, 521].

Звичайно, можна погодитись із запропонованою версією походження антропоніма *Худолій* та споріднених, однак існує кілька моментів, що змушують нас сумніватися в цій версії, принаймні, як єдино можливій.

По-перше, відправною точкою в дослідженні кожної особової назви повинна бути її семантична вмотивованість як один із лінгвальних канонів антропоніміки [16, 102]. При цьому, незважаючи на подібність до композита з семантично прозорими компонентами, мотивація антропоніма в цілому не зрозуміла – ‘той, хто «худо» (тобто погано) лле’?

По-друге, попри побутування в українців складних прізвищ із другим дієслівним компонентом (наприклад, *Лиходій*, *Суховій*, *Чорнобай*), нам вдалося зафіксувати фактичну одну антропонімну модель із постпозиційним *-лій* (< л*ѣ*й< *лити*) лише за межами України – рос. *Водолеев* [6, 69] і пол. *Wodoleja* [46, I, 480].

Вважаємо, що наведені вище докази дозволяють припускати інші шляхи виникнення антропоніма *Худалій*.

Так, І.О. Корольова, аналізуючи прізвища Смоленського краю, розглядає антропонім *Худолей* як похідний від прізвиська *Худой* на означення бідної людини [10]. Подібні тлумачення російського прізвиська *Худолей* зустрічаємо на сторінках інтернет-видань, які безпосередньо пов’язують його з прикметником *худий* на означення худющої чи поганої, негідної, дурної, хворої людини або з іменником *худоба* на означення всього наявного майна – будинку, двору тощо, тобто достатку. Відповідно до апелятивної прив’язки, як стверджують автори цих матеріалів, так могли прозвати хворого, каліку або, навпаки, заможну людину [17]. Проте запропоноване пояснення прізвиська *Худолей* не може нас задовольнити, оскільки враховує лише спільні семантичні ознаки антропоніма з апелятивами-мотиваторами, нехтуючи відмінністю їхньої структури.

Натомість у білоруській мові та в смоленських говорах російської мови засвідчено лексеми *худалей* та *худолей* на означення худої або дуже худої людини [4, 434; 35, 11, 73]. Вважаємо цей факт лінгвістичною підставою для розгляду антропоніма *Худолій* як семантичного утворення, мотивованого однойменною лексемою. Окрім цього, ареал вищевведених лексем збігається з ареалом відповідних антропонімів у Білорусі та Смоленському краї (див. вище), території яких історично та мовно пов’язані між собою, внаслідок досить тривалого співіснування в межах однієї держави [5].

З огляду на те, що суф. *-ий* властивий також українській антропонімній лексиці (пор., наприклад, українські прізвища, що вказують на певну характерну ознаку їхнього носія: *Бородій, Головій, Коростій, Кучмій, Чубій, Щербій* та ін., яким зазначений суфіксальний формант надає іронічного відтінку [31, 138]), особова назва *Худолій* могла виникнути на антропонімному рівні. У цьому разі її слід розглядати як морфологічне утворення з суф. *-ий* від антропонімної основи **Худол(а)* (пор. споріднене пол. *Chudola* [46, I, 87]), мотивоване апеллятивом **худол(а)*. На потенційність останнього вказують д.-руськ. *худоль* (із невизначеною семантикою [36, III, 1416] та споріднені рос. діал. (смор.) *худольба́* ‘про дуже худу людину’ [35, 11, 73], пол. діал. *chudolec* ‘худа істота (людина чи тварина)’ [47, IV/1, 126]. Очевидно, спершу *Худолій* було насмішливим прізвиськом, але, закріпившись у функції родового прізвища, поступово втратило цей відтінок значення.

Наведений у статті антропонімний та апеллятивний фактаж – пізніші суфіксально ускладнені континуанти від основи псл. **хидь(ь)* [43, 8, 111-113], добре відображеної в апеллятивній та пропріальній лексиці слов’янських мов.

Що ж до виникнення та національної належності антропоніма *Худолій*, то це питання для нас лишається до кінця не з’ясованим. З огляду на хронологію історичних фіксацій особової назви, її історичний ареал та наявність відповідного апеллятивного підгрунтя, з великою долею імовірності можемо припускати, що антропонім міг виникнути на зламі XVI-XVII ст. на російсько-білоруському порубіжжі, яке тоді входило до складу Речі Посполитої. Звідки, пізніше, антропонім, очевидно, було занесено на територію Лівобережної України, де в XVII-XVIII ст. він поширився в козацькому середовищі як прізвисько чи прізвищева назва, що яскраво відбивають, зокрема, козацькі реєстри 1649 р.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. Археологическою комиссиею.—СПб., 1846–1853.—Т. I–V.
2. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р.—К., 1947.
3. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р.—К., 1987.
4. *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апеллятыўнай лексікі.—Мінск, 1969.
5. *Борисова Е.Н.* Смоленский диалект. Интернет ресурс: www.admin-smolensk.ru
6. *Веселовский С.Б.* Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии.—М., 1974.
7. *Ганжина И.М.* Словарь современных русских фамилий.—М., 2001.
8. *Глуховцева К.Д., Глуховцева І.Л., Леснова В.В.* Словник прізвищ жителів Луганщини: у 2 т.—Луганськ, 2010.
9. *Горак В.* Інший Богдан. Гетьман Богдан Хмельницький і внутрішні смути козацької держави // День. № 150. 7 вересня 2007.
10. *Гортнич В.О.* Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах.—Дніпропетровськ, 2007.
11. *Гортнич В.О., Бабій Ю.Б.* Прізвища Середньої Наддніпрянщини (Словник).—Дніпропетровськ, 2004.

12. *Горпинич В.О., Корнієнко І.А.* Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник).—Дніпропетровськ, 2003.

13. *Горпинич В.О., Тимченко Т.В.* Прізвища правобережного Степу: Словник.—Дніпропетровськ, 2005.

14. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.) / Упоряд., підг. до друку та передмова В.О. Мокляка.—Полтава, 2007.

15. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича // Киевская Старина. 1891. Т. 33–34. № 7–9 (Приложение).

16. *Железняк І.М.* Семантичні параметри слов'янських антропонімних етимонів // Слов'янська ономастика: Зб. наук. праць на честь 70-річчя П.П. Чучки.—Ужгород, 1998.—С. 95–105.

17. История фамилии Худолеев. Интернет ресурс: <http://www.ufolog.ru/names/oder/Худолеев>.

18. *Королёва І.А.* Словарь фамилий Смоленского края. Интернет ресурс: <http://planeta-imen.narod.ru/slovar-smolenskich-familij>

19. Книга памяти Украины. Электронная база данных. Интернет-ресурс: <http://www.memoiry-book.com.ua/people/book>

20. *Кравченко Л.О.* Прізвища Лубенщини.—К., 2004.

21. *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини.—К., 2008.

22. *Крукоўскі У.* Срэбная страла ў чырвоным полі (з гісторыі беларуская шляхоцкая геральдыкі) // Спадчына. 1995. № 2. Интернет ресурс: <http://krukouski.iatp.by>

23. *Лесли І.П.* Смоленское дворянское ополчение 1812 г. Смоленск, 1912. Электронный ресурс: forum.vgd.ru/13/3160/all.htm?a

24. *Модзалевский В.А.* Малороссийский родословник. - Киев, 1908. Т. 1.

25. *Новикова Ю.М.* Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини.—Донецьк, 2007.

26. Ономастична картотека Інституту української мови НАНУ.

27. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. / Упоряд. Г.В. Болотова, К.А. Вислобов, І.Б. Гирич та ін.—К., 1989.

28. *Пивовар А.В.* Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття.—К., 2003.

29. *Рапановіч Я.Н.* Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці.—Мінск, 1977.

30. *Редько Ю.* Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х томах.—Львів, 2007.

31. *Редько Ю.К.* Сучасні українські прізвища.—К., 1966.

32. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / Підгот. до друку: О.В. Тодійчук (головн. упорядн.), В.В. Страшко, Р.І. Остах та ін.—К., 1995.

33. Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська / Авт.—упоряд. Т.С. Пристайко, І.С. Попова, І.І. Турута та ін.—Дніпропетровськ, 2007.

34. Словарь Пермских памятников XVI – начала XVIII века / Сост. Е.Н. Полякова.—Пермь, 1993–2001.—Вып. 1–6.

35. Словарь смоленских говоров / Отв. ред. А.И. Иванова (Вып. 1–4), Л.З. Бояринова (Вып. 5–11).—Смоленск, 1974–2005.—Вып. 1–11.

36. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка.—М., 1958.—Т. I–III.

37. Телефонный справочник. Интернет-ресурс: kiev.telspavka.com/fams

38. Туников Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имён // Записки Отделения рус. и славян. археологии имп. Русского археологического об-ва.—СПб., 1903.—Т. 6.—С. 86–914.

39. Харківський перепис р. 1660 // Записки Історично-Філологічного Відділу. Кн. XXI: Праці історичної секції / За ред. акад. М. Грушевського та проф. О. Грушевського. — Київ, 1928.

40. [Худаш М.Л.] Складні українські особові назви середини VII ст. (на матеріалі реєстру запорізького війська Богдана Хмельницького, складеного після Зборівського договору 1649 р.) // Питання історії української мови / Відп. ред. Л.Л. Гумецька.—К., 1970.—С. 158–175.

41. Центр генеалогических исследований. Интернет ресурс: <http://rosgenea.ru/>

42. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон.—СПб., 1890–1907.—Т. I–LXXXII.

43. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачёва и А.Ф. Журавлёва.—М., 1974–2011.—Вып. 1–37.

44. Holutjak–Hallick S.P.Jr. Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States.—Georgia, 1994.

45. Radion S. Dictionary of Ukrainian surnames in Australia.—Winnipeg, 1996.

46. Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny.—Kraków, 1999–2001. Т. I–II.

47. Słownik gwar polskich.—Kraków, 1979–1996.—Т. I–V.

48. Russisches geographisches Namenbuch / Berg. von M. Vasmer.—Wiesbaden, 1962–1980.—Bd I–X.

49. wap.krasnayaagora.forum24.ru

Уляна Штанденко (Київ), науковий
співробітник Інституту української мови
НАН України, кандидат філологічних наук

Фонетичні та морфологічні особливості ад'єктивів у «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» другої пол. XVII – поч. XVIII ст.

Пам'ятка «Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» є цінним матеріалом для лінгвістичного дослідження історії української мови, адже у ній відбито лексичні, фонетичні та морфологічні явища староукраїнської мови другої пол. XVII – поч. XVIII ст. На особливу увагу заслуговують прикметники староукраїнського періоду, які зафіксовані у досліджуваних текстах. Оригінал цієї пам'ятки зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ш. Ф I 55 256 (Лаз. 39₁).

Тексти документів, наведених у «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» другої пол. XVII – поч. XVIII ст. відповідають стандартам тогочасного діловодства. Однак писарі, зберігаючи традицію оформлення документів та використовуючи вирази й термінологію, характерні для канцелярського стилю, у текстах масово фіксували також уснорозмовні елементи, які використовували позивачі у своєму мовленні. Тому у досліджуваній нами пам'ятці, саме через розповіді свідків про певні події до нашого часу дійшли численні фрагменти розмо-